

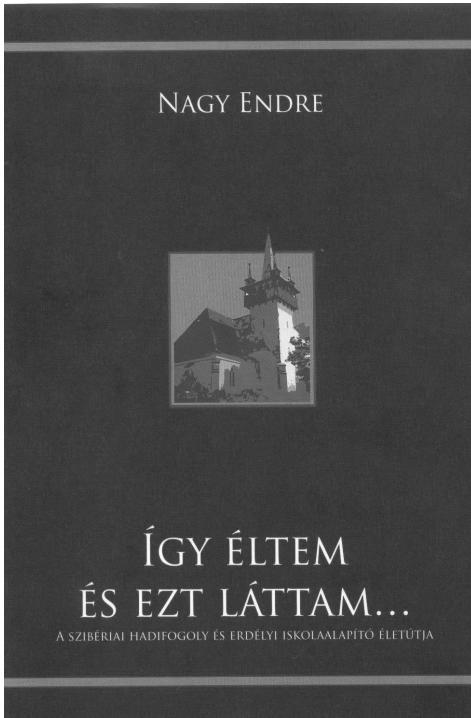
Bibliopolium

Nagy Endre: *Így éltem és ezt láttam...*

A szibériai hadifogoly és erdélyi iskolaalapító életútja

A kötetet kiadta: Nagy Margit és Nagy László. A szöveget sajtó alá rendezte: Bellágné Nagy Rózsa. Újvidék 2010, 462 old., ISBN 978-86-914177-0-3

„Ha élő szobrot emelhetnék ennek az öreg székeleynek...”

Iskolatörténet? Magyarságtörténet? Csaldádtörténet? Dr. Nagy Endre könyve ezeknek ötvözete. De túl is mutat ezeken: nevelőeszköz.

Az 1883–1969 között élt erdélyi férfi, akit eddig elsősorban a „szakma”, illetve családja ismert, kései nemzettársait szólítja meg 2010–2011. fordulóján kiadott naplójával. De nem csupán az élő erdélyi magyarokat, hiszen a megírás óta eltelt időben megesett népmozgások ősi családját is érintették: a „vén” Európa több államában

élnek vérei úgy, hogy eközben számon tartják itthoni gyökereiket és ápolják az ide kötődő szálakat.

Nagy Endre az egyház- és dogmatörténész Nagy Géza testvérbátyja. Népes családban nevelkedett, a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban érettségizett, majd gazdaképesítést szerzett Kolozsváron. Ugyanitt a jogi fakultást is adózta, viszont ebben ideiglenes megszakítás állt be felvidéki, segédtszti alkalmazása miatt. Önkéntes felmondás, önkéntes katonai szolgálat, itthoni kezdés a választott gazdapályán, galíciai háborús bevetés, orosz fogság: mind részei voltak az életének, amíg 1920-ban végre hazatérhetett szülőföldjére. Désen tudott elhelyezkedni. A hatalomváltás körülményei között folytatta gazdaságsszervező munkáját. 1923-ban államtudományból doktorált az I. Ferdinándra „átkeresztelt” kolozsvári egyetemen.

Tolla nyomán elevenen áll előttünk az átélt kor: élnek, éreznek, mozognak és beszélnek a szereplők. Gazdasági lapot is indított Désen, méghozzá két nyelven. Később, a „dél-erdélyi” viszonyok között szerkeszti az *Erdélyi Gazdát*.

Amikor a törvények ezt lehetővé tették, négy téli gazdasági iskolát indított be, amelyek közül legtovább a csombordinak működését, sőt újraindítását is biztosította. (Ne feledjük: a második világháború végén a gazdasági iskola minden ingó és ingatlan vagyona 7–8 parancsuralmi ren-

deltetést kapott. Az iskolát a semmiből kellett talpra állítani – a nagyenyedi „anyakollégium” gyakori értetlenkedése ellenére.) Szervezői főműve a Csombordon összekovácsolódott szaktanári gárda, az „aranycsapat”, amelynek Veress István, Fülöp István, Csávossy György, Csorba István és Bartók Árpád voltak oszlopos tagjai.

Írásával egy évszázadot ölel át, és már feljegyzései felvezetésében érzékelteti azt a szédületes tudományos-műszaki fejlődést, amelynek élő tanúja lehetett. Édesapja figyelmeztetése ellenére választotta a mezőgazdasági tudományok tanulmányozását. Valójában nem megélhetése miatt aggódott, hanem amiatt, hogy fia nem alkalmazkodó embertípus, márpedig ezen a munkaterületen parancsolgatni fognak neki. Nagy Endre mégsem ezen a téren szerezte a legkellemtlenebb élettapasztá-

latait és a lelki sebeit. Inkább az egyenetlenségek, a társadalmi aránytalanságok és igazságtalanságok, a nemzeti elnyomás viselték meg. Amellett, hogy eligazodott a jog őserdejében, kifinomult igazságszeretettel és biztonságérzettel rendelkezett. Ezért tudott kompetens módon síkra szállni a viszály és a jogosultság, a szerzett jogok és birtokvédelem vagy akár az elemi emberi jogok és emberi méltóság küzdőterén.

Visszaemlékezéseit 1959–1961 között jegyezte le, egyszerű iskolás füzetekbe. Adatokkal és tanulságokkal szolgáló családtörténetet kívánt készíteni, és ezzel elsősorban írástehetséggel megáldott, közeli rokonai számára készített anyagot. Ugyanis regénybe illő életutat járt be.

Élete eseményeit, az átélt történéseket az 1953. esztendőig örökítette meg, amint erre unokája, Kovács László emlékezik. Mivel 1961-ben agyvérzés érte, munkáját nem fejezhette be. A címet ő maga tervezgette még munkája közben. Tízet is feljegyzett, hogy végül ezt választja: *Így éltem és ezt láttam...* Az alcím a kiadást gondozó rokonaitól származik.

A könyv a szülői házban elütetett, szilárd istenhit által meghatározott élet- és látásmód tanúsága. A Maros menti Kutyalva református parókiájának falai között olyan jellem formálódott, amely megtanult „felemelt fővel és egyenes derékkal beszélni mindenkivel” (35. old.). Lányának védőügyvédje így értékelte ezt a magatartást a II. világháború, az értékkrízis poklában, éspedig éppen 1944. augusztus 23-án (Nagyszeben): „Amit Nagy Endre megígér, az készpénz” (406. old. Szerencsés kimenetelű hazaárulási perben volt ügyvédje Nagy Endre egyetlen lányának, Eszternek a hadbíróság előtt.).

Már érzékeltettük, hogy a szerző alapmagatartása, mondhatjuk így is, természetese ez volt: elfogadni a sorsot ott, ahol az elkerülhetetlen; viszont harcolni, jogot, becsületet megvédeni, életet men-

teni mindenütt, ahol remény van erre, a legcsekélyebb is.

Amikor, például, kollégiumi diák volt, a Marosba ugrott -17 fokos fagyban, hogy kimentsen egy ismeretlen nőt, aki alatt korcsolyázás közben szakadt be a jég. Hadifogolyként éles szemmel deríti fel, hogy ki kerítette magához tisztí köpenyét: lecsap a „bajtársra”, aki visszaadni kényszerül az elorzott holmit. 1944 őszén a Nagyenyedre és Csombordra beszállásolt orosz és román katonaság dézsmálása elől menti meg a gazdasági iskola és a kollégium szőlőtermését, éppen a hazai katonákkal jutva emberséges egyezsége. Az erdélyi gazdasági iskolák beindításakor (Székelykeresztúr, Radnót, Kézdivásárhely, Csombord), illetve a csombordi iskola felfuttatásakor és újraindításakor ugyancsak konok kitartásról tett tanúbizonyságot. Az itt kiemelt „épületkövek” vázat és építőanyagot is előlegeznek mindabból, amit jó emlékezőképességére támaszkodva 70–75 éves korában vet papírra (36. old.).

Bár ezt nem fogalmazza meg, „konok” kitartását, illetve rugalmas leleményességét a falusi papilakban kapott neveltetésének tulajdoníthatjuk. Itt nemcsak azon van a hangsúly, hogy a népes hajlékban figyelemmel kísérték egymás életét, hanem azon a figyelmes gondozáson is, amelyet a család, elsősorban nagymamája fordított rá, miután háromévesen egy rutinoltás következtében nehezen gyógyuló súlyos fertőzést kapott.

Kezelése hosszú évek kísérletezéseit jelentette, gyógymódok ötletszerű kipróbálását és a fizikai kintől kísért várakozást, de a kitartás és önuralom megtanulását is. Betegsége második korszakában már iskolába kell mennie, ahol a lelkesgyermeket tapintatosan fogadja az iskolamester és a tanulók közössége.

A marosvásárhelyi kollégiumba a Petőfi versek rakományával, a gazdálkodás és a gyümölcsnemesítés szeretetével, a

dolgozó emberek és a szülőföld csodálatával, megbecsülésével és a munkakedvvel lép. (Édesapja, Nagy Domokos esperes így igazította jó útra a semmittevésen kapott gyermekeit: *Takarodsz rögtön! Dolgozz valamit, olvass, birkózz, fuss, játsszál, de semmit csinálni nem szabad soha.* 31. old.).

Noha dicsekedhetett volna származásával, nem tette. De a családi gyökereket, illetve a sorsok leírását beépíti jegyzeteibe. 23 fejezetbe illeszt beszámolószerű szövegdarabokat, amelyek mindig az adott témához kapcsolódnak.

Nem okvetlenül követi az időrendi sorrendet, hanem jó belátása szerint állítja egybe az elemeket. Ezzel mégsem töri meg az események sorát, nem keveri össze sem az alkalmakat, sem a helyszíneket.

Egyetlen riportszerű írás adhat okot félreértésre, éspedig akkor, amikor az ecsedi lápon működő Károlyi birtokokon tett tanulmányi kirándulást írja le (1936; az 1920-as államhatártól nyugatra). Ebbe szövi bele Gencsen szerzett tapasztalatát (358. old.). Itt azonban nem a román országhatár innenső oldalára „vetődött”, azonos nevű faluról van szó – bár földrajzilag e helység is az ecsedi láp egyik települése. A hajdani Tasnádi járás Gencs falujának életét és lakóit ismerve, joggal feltételezzük, hogy az iskolaigazgató e beszámolója inkább az egyik Vas megyei Gencsre illik (Magyargencs?, Németgencs?). Annyi bizonyos, hogy azon a távoli vidéken is megfordult csombordi tanárkollégái és tanulói kíséretében.

Soha nem foglalkoztatja, hogy mi miért történik vele vagy körülötte, hanem igyekszik egész emberként megfelelni az adódó helyzet követelményeinek. Iskolai képzés, katonai kiképzés, hadifogság, a román korona alatt való beilleszkedés, gazdaságfejlesztés, kárfelmérés, lapszerkesztés, iskolaalapítás – négy gazdasági oktató egység! –, vezetői felelősség, dél-erdélyi állapotok megélése, közösségi és

egyéni üldöztetések keserve – ezek mint-ha éppen számára feltalált, feltalált próbák lennének. Törtelen önbizalommal, szilárd hivatástudattal fogadja el ezeket.

Kis- és nagy dolgokról egyaránt kiforrott véleménye van. Az első világháború kiértékelését a Vlagyivosztojk környéki fogolytáborban végzi el egy német főtiszt segítségével: *Hullára győztük magunkat*, hangoztatja a porosz ezredes.

A második világháború kezdeti lelkesedését dr. Szász Pál hűti le, amikor Budapestről visszatérve ilyen hírt hoz Nagyenyedre: *Ha elveszítjük a háborút, elvesz Erdély. Ha megnyerjük, elvesz Magyarország.* A helybeli kollégium főgondnoka ezzel nem kisebb személyiség, mint Teleki Pál miniszterelnök vélekedését tolmácsolta a tanári kar tagjai felé. A korábbi katona tiszta fővel mérte fel a hadi esélyeket: hogyan lehessen győzelemben hinni, amikor a két nagy háború nem adott egyetlen nagynevű hadvezetőt. De megemlíthetjük e gondolatmenetben Franciaország magyarok irányában tanúsított kétkulacsos szerepére való reflektálását is.

Nagy Endre a hatóságok általi ismételt meghurcoltatása és megaláztatása vélhetően az erőteljes szellemi ténykedésére, szervezői buzgóságára vezethető vissza. Külső támasza ugyanis számottevő volt, hiszen gazdasági iskola-alapításai mögött nagy személyiségek, püspökök álltak. A kiszegzák rétegének megerősítése pedig a román állam érdekeivel is egybeesett. (Jó volna elemezni a kötet alapján egy-egy, távlatokban gondolkodó román szereplőt: Roman Viktor ügyvédet, Andreievici és Ciomac tanfelügyelőt.)

Csakhogy, amikor pedagógusi jó megérzése arra készíti dr. Nagy Endrét, hogy ellenezze egy református egyházi konferencia beszállásolását a csombordi iskolába, vélekedését nem veszik komolyan. Vesszőfutás veszi kezdetét ezzel, s ennek áldozata lesz nem csupán ő maga és családja, hanem a kedves iskola is. (A

sok-sok külső megpróbáltatáson nincs mit csodálkozni, ismerve, hogy mindig az „első vonalban” küzdött; illetve figyelembe véve, hogy két katonatiszt rokona is szolgálatot teljesített az ún. anyaországi hadsereg kötelékében.) Ennek ellenére, amikor 1952-ben nyugdíjba vonul, rendezett iskolai állapotokat hagy maga után.

Diákjai benyomásainak, illetve hálájának kései gyümölcszeként 1996-ban megjelenik egy közös kötet: *Volt egyszer egy iskola. Csombordi emlékkönyv.* Ebben sok méltatást olvashatunk dr. Nagy Endre személyéről és munkásságáról. Legbeszédebb közülük egy 1956. március 24-én elhangzott iskolai évről beszéd, amely sugározza szíve minden melegét, felelősségérzését: *Ti csak az iskola vizsgáit tettétek le sikerrel. [...] Amikor azonban Ti cselekedeteitekkel vizsgáztok az életben, veletek vizsgáznak mi is, akik neveltünk benneteket. Arra kérlek benneteket, hogy úgy tevékenykedjétek majd, hogy ezen a vizsgán mi ne bukjunk meg. Ez legyen a ti legszebb bálátok. (Volt egyszer egy iskola, 26. old.)*

Nevelői habitusának nagyságát ott fejezzük fel, ahol egy nehezen kezelhető tanítványáról ír, s aki otthoni neveltetésére hártja magatartását. Itt Nagy Endre a jó lelkigondozóhoz hasonlóan szól ki a sorok közül: *Apák, vigyázat!* (A figyelmeztetést zárójel közé tette. 394. old.)

Iskolatörténeti szempontból értékes forrásanyaggal szolgál a két világháború közötti időszakból. Ugyanúgy, amint férfikora delén becses növénygyűjteménnyel, valamint hasznos megfigyelésekkel tért haza Szovjet-Oroszország legkeletibb pereméről, s ezzel is a műveltség határait tágította.

A közéletben való szerepléséről megjegyezhetjük, hogy ő volt első elnöke a Vásárhelyi János püspök működése kezdetén újonnan alakult református tanárok egyesületének. A „mélyen tisztelt” tanári közgyűlést megnyitó beszédének bevezető, illetve berekesztő gondolata mintegy

kivonatossan tartalmazza Nagy Endre hitbéli meggyőződését, és ez egyben a beszéd kerete is. Azért idézzük fel, mivel az ige-magvak elszórtan jelennek meg önéletrajzi könyvében, itt azonban ezeknek dús kévét találhatjuk: *Érezzük, hogy az adventi bívó és figyelmeztető szó nemcsak 2000 évvel ezelőtt volt örömmüzenet, várvavárt megváltási ígéret a vágyakozó lelkeknek: azóta is évenként megújuló biztatás, minden igaz keresztyén léleknek, mely a napi élet feladatai és küzdelmei közt sem veszi el szeméi elől az életnek azt a magasabb folyamatát, amely az örökkévalóságba torkollik. Ennek az életfolyamatnak világító csillaga, a betlebemi jászol felé fordul ma is tekintetünk.* Így szól a bevezető. Majd a zárómondat: *Istenben bízó lélekkel és az adventi csillag fényében lelki szemeink előtt megjelenő apostoli hittel és lelkesedéssel megáldott magyar kálvinista tanárookra emelt tekintettel az erdélyi református tanárértekezletének első rendes közgyűlését ezennel megnyitom.* (Nagy E.: Elnöki megnyitó beszéd. *Az Erdélyi Református Egyházkerület Tanárértekezletének 1939. dec. 16–17-én Nagyenyeden tartott első rendes közgyűlésén elmondotta: Nagy Endre elnök.* Református Szemle 1940, 33–36. old.)

Bár írásában benne lüktet a népe iránti féltés és szeretet, távol tudja tartani magától az elfogultságot. Saját népe sovizmusát és csalárd megnyilvánulásait éppúgy megszólás tárgyává teszi, mint az osztrák vagy a román részről érkező megkülönböztetést és hátratételt. A népünk kebeléből támadt „kiskirályokkal” szemben éppoly leleplező, mint a román hatalmat megtestesítő helyi rendőrrel, jegyzővel. Példás módon tartózkodik attól, hogy népeket bélyegezzen meg exponenseik kapzsisága, türelmetlensége, igazságtalansága miatt. Az egészséges kritikai érzék megóvjá attól, hogy csak másban fedezze fel a hibát: nyíltan ír saját jellemhibáiról is (könnyen haragvó, nehezen békülő; felületességre hajlamos, borúlátó). Nagy ajándéka a Gondviselésnek,

hogy a feltárt hiányosságokat nagyszerű szellemi teljesítménnyel tudta felülmúlni.

Elbeszélésébe népi bölcsességet, Gyallai Domokos-féle szófordulatokat, Tamási Áronéhoz hasonló megfogalmazásokat visz be, hogy fellazítsa a gyakran tragikus tartalmat. *Hadiúzenetek világrekordja* – jegyzi meg az első világháború kitérése kapcsán; *bikafejű erdélyiek* – így veszi fel írásába honfitársai anyaországi besorolását; *sohanemvolt katona* – írja a szájhős ellenében; a Szezei csatornát áthajózva ismerkedett meg a Szahara felől érkező levegővel, amely szinte zörög a szárazságtól. Ugyanígy lehetne Nagy Endre-tőről „metszett” mondatokat is idézni. Ezek helyett álljon itt írásának pár nélküli momentuma, az egyetlen eset, amikor beszédet folytat naplójával: *Engedd meg naplóm, hogy nézzek magamba! 51 éves voltam, és kilencévi házasság után már özvegy. Angyali jószágú Bözsikém itt hagyott egy nyolcéves gyermekleánykával és egy, mindig a halottakról beszélő, folyton aggódó anyóssal.* A felgyorsult események, leánya iskoláinak váltogatása miatt nem volt otthonos számára az otthon, és így hiába volt a kenyér, ha hiányzott a só, a fűszer. [...] *Maradt számomra a tréfa, a néha fékevesztett jókedv, a kacagás és a többé-kevésbé hozzám hasonló emberek társasága. Hamarosan összehoztam ezt mint diák, mint katona, mint tisztviselő és mint magánember.* (395. old.)

Nagy Endre élete titkát, műve olvasmányosságának magyarázatát ebben vélem felfedezni: *összehozás.* Sajátos karizmával tudott egybeötvözni emberekből emberséget, természeti adottságból természet, veszélyeztetettségéből kimenekedést, történelmi helyzetből istenfélő viszonyulást. Művelte ezt elbűvölő fokon, irigylésre méltó hatásokkal.

Dr. Nagy Endre befejezetlenül hagyta családjára emlékirata utolsó füzetének feljegyzéseit. A 24. fejezetet már unokája, Kovács László jegyezte: a kézirat sorsát, a késői öregkorral, a betegséggel járó évek egypár nevezetességét.

A kiadással fáradozók több korabeli fényképfelvétellel, képes levelezőlappal tűzdelték meg a könyvet az olvasó gyönyörködtetésére (a szerző kis családja a 395. oldalon látható). A szöveges anyag külalakja szép, levegős, hátránya azonban a gépesítés „ujjlenyomata”: a műszaki szerkesztő a párbeszédéknél a számítógépes szövegszerkesztés által diktált „behúzásokat” érintetlenül hagyta.

Talán az újvidéki szedés rovására írhatók az elég gyakori helyesírási hibák, amely éles ellentétben áll a kifogástalan

ízlésű kötési munkával, az ugyancsak mutatós borítóval. Mindazonáltal a mű összhatása – az elenyésző mennyiségű hiányosság mellett – lenyűgöző.

Maradandó tanulságok tárházat néztük át. Kérjük, hogy szentelje meg az élet és halál Ura e tárházat, és tegye átültetetté kincseit a mába. És ha kedves számára: új kiadásában is részeltessen bennünket, hogy Nagy Endre kinyomtatott naplója minél több helyre eljuthasson.

Balogh Béla

Pontosított névjegyzék és tárgymutató
Tőkés István: *A romániai magyar református egyház élete 1944–1989*
című könyvéhez

(Magyarságkutató Intézet, Budapest 1990, 463 old.,
ISSN 0865-3925, ISBN 963 8105 054

Névjegyzék

A

Adorján Gábor 12, 103
Adorján Kálmán 31, 56, 59, 95, 242, 294, 295
Adorjáni Albert 36, 56
Adorjáni Zoltán 13
Ady Endre 20, 165
Ady László 95
Albu Zoltán 41, 52, 95, 193, 212, 221, 243,
244, 247, 250, 263, 363
Allmen, Jean Jacques 191
Antal Gusztáv 12, 103
Antal István 172
Antal József 193
Antal Sándor 13, 96
Arday Aladár 12, 49, 54, 57, 88, 95, 179, 180,
252
Argay György 171, 172, 174, 179, 180, 191,
230
Árus Lajos 10, 13, 63, 66, 95, 191, 204, 317,
318, 382–386, 390

B

Babos Sándor 116, 117
Bak Áron 13, 193
Bakk József 103
Balaskó Vilmos 96, 148

Baliban gk. főesperes 73
Balogh Béla 13
Balogh Dezső 13
Balogh Ferenc 24
Balogh József 13
Balogh Jenő 234
Barabás Benedek 49, 95
Baráth Béla 256
Barth Károly 84, 137, 157
Bartha Tibor 237
Bánffy Miklós 264
Bărbulescu elnökhelyettes 53
Bedő Béla 12, 44
Bekes Károly 12, 156
Benda Kálmán 5
Bende Béla 135, 160, 161, 167, 168, 170, 171,
173, 174, 176, 177, 179, 183
Benedek Gyula 191
Benedek Kálmán 162, 171
Bereczky Albert 137, 138, 141, 234, 235, 236,
237
Bethlen Béla 69, 75.
Bethlen Gábor 54, 75, 154, 254, 256
Binder Hermann 196
Bíró Mózes 12, 36, 118